

VILÁJETEK A HÓDOLTSÁGBAN

E tanulmányban a magyarországi vilájetek (beglerbégiségek) létesítése körülményeit, feltehető okait, s szervezetüket elemzem. Vizsgálom, miért szervezett a Porta több beglerbégiséget is Magyarországon,¹ s a vilájetek létesítésének módjai közül melyiket alkalmazták Magyarországon.² A török hódoltság időszakában összesen kilenc vilájetet hoztak létre.³ A szakirodalomban jórészt töredékesen sorolták fel a magyarországi vilájeteket, két beglerbégiség (pápai, szigetvári) esetében jóformán létezésükről sem tudott a közelmúltig a történeti kutatás.⁴ A hódoltsági beglerbégiségeket 1541 és 1664 között szervezték meg: Szulejmán alatt kettő, a 15 éves háború időszakában öt, 1658–1664 között pedig két új beglerbégiség felállítására került sor.

Az első két vilájet a szulejmáni érában, az Oszmán Birodalom expanziója zenitjén jött létre. A *budai vilájet* megszervezésére ahhoz képest későn került sor, hogy Szulejmán szultán 1526. augusztus 29-i mohácsi győzelme után már 1526 szeptemberében bevonult a Magyar Királyság fővárosába. Budát három évvel később, 1529-ben újra

¹ A budai, temesvári, váradi, kanizsai vilájeteket említi EMBER GYÓZÓ: Az újkori magyar közigazgatás története. Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (továbbiakban: Ember 1946) 595–596.; budai, temesvári, egri, kanizsai ejáletekre l. HEGYI KLÁRA–ZIMÁNYI VERA: Az Oszmán Birodalom Európában. Bp. 1986. 102–103.; budai, temesvári, egri, győri, kanizsai, váradi és újvári vilájetekre vö. MATÚZ JÓZSEF: A magyarországi török hódoltság néhány főbb sajátosságáról. In: Gesta Hungarorum II. Zürich, 1985. (továbbiakban: Matúz 1985) 36., budai, temesvári, győri, szigetvári, egri, kanizsai, váradi, újvári ejáletekre l. ÁGOSTON GÁBOR. A Hódolt Magyarország. Magyarország krónikája 6. Bp. 1992. (továbbiakban: Ágoston 1992) 78.

² Az oszmán vilájetekre vonatkozó külföldi irodalomból l. PITCHER, D. E.: A Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century. Leiden, 1972. (továbbiakban: Pitcher 1972); BIRKEN, A.: Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976. (továbbiakban: Birken 1976); RÖHRBORN, K.: Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin–New York, 1973.; KUNT, M.: Sancaktan eyalete 1550–1650 arasinda Osmanli ümerasi ve il idaresi. Istanbul, 1978. (továbbiakban Kunt 1978)

³ A magyarországi beglerbégiségekre koncentráló összefoglalás DÁVID GÉZA: Török közigazgatás Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 1995. (MTAK) (továbbiakban: Dávid 1995)

⁴ A pápai beglerbégiségre l. DÁVID GÉZA: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. In: Zalai Múzeum 4 (1992) (továbbiakban: Dávid, ZM 1992) 56–57., uő.: A Veszprémi szandzsák. In: Keletkutatás 1992 ősz (továbbiakban: Dávid, Kk 1992) 27.; A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete. A bevezető tanulmányt írta PÁLFFY GÉZA, szerk. HERMANN ISTVÁN. Pápa, 1997. (továbbiakban: Pálffy 1997) 18–19., a szigetvári beglerbégiségre l. DÁVID GÉZA: Szigetvár 16. századi bégjei. (továbbiakban: Dávid 1993) In: Tanulmányok a török Hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1993. (továbbiakban: Szita 1993) 172–174.

elfoglalta, de átadta azt János királynak. A szultán a kard jogán a magáénak tekintette Magyarországot, de kezdetben nem akarta bekebelezni, iszlám területté (dār ül-Islām) tenni. Szulejmán egyelőre megelégedett az Oszmán Birodalomhoz vazallus országgént (dār ül-'ahd) kapcsolódó Magyarországgal.⁵ I. János halála (1540) után Szulejmán szerződésben ismerte el annak fiát, „Isztfan” királyt (János Zsigmondot). A szultán 1541-ben újabb hadjáratot vezetett Magyarországra, látszólag I. Ferdinánddal szemben kis védenca megsegítése céljából. Az 1541. augusztus 29. és szeptember 4. között hozott új *szulejmáni rendezés* értelmében a szultán Budát (Budun) vilájetként iszlám területnek nyilvánította, élére kinevezte beglerbégi címmel Szulejmán pasát. I. János fia Erdélyt kapta „szandzsákként”, azzal az indoklással, hogy korábban apjáé volt ez a terület. János Zsigmond gyámjai közül Petrovics Péter is szandzsákként kapta meg az általa birtokolt temesi vidéket. Fráter Györgyöt is megerősítette birtokaiban (Várad, Kassa, Fogaras, Nagybánya) az oszmán uralkodó. Az új rendezés létrehozott egy közvetlenül bekebelezett területet, a budai vilájetet és hozzá kapcsolódtak Magyarország keleti felén a hűbéres, „virtuális-jogi” szandzsákok.⁶ A budai (buduni) vilájet megalakításával a korábbi székhely előretolt végvárrá változott, mivel a török korábban (1521, 1526) csak a szerémségi területet foglalta el. A budai és később a temesvári beglerbégség megszervezését valóban akkor végezték, amikor „az új területi hódításokból egy szandzsák is alig tellett volna.”⁷ A budai pasa-szandzsák védelme érdekében a határországból néhány szandzsákot kellett hozzá kapcsolni. Ferdi, kortárs történetíró szerint „a boszniai, a szemendriai, a pozsegai, az izvorniki, a vidini és az aladsa hiszári bégek szpáhijaikkal együtt a buduni vilájet védelmezése végett” Szulejmán pasa parancsnoksága alá rendeltettek.⁸ Egy 1543 elejére datált listában a következő felsorolás szerepel: „Budához az alábbi egységek tartoztak: Szendrő, Zvornik, Aladsa Hiszár, Vulcsetrin, Pozsega, Szeged, Perini Petri livája, Erdély és Temesvár.”⁹ Erdély és Temesvár hűbéres területként csak névleg tartozott a budai vilájet alá. Perényi Péter „livája” (a birtokában levő Valpó és Siklós várai) az 1543-as szultáni hadjárat során került török kézre, s

⁵ L. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Megjegyzések a „szulejmáni ajánlathoz”(a török Porta magyarországi politikája 1526–1529). AUSz, Acta Historica 86 (1988) (továbbiakban: Tóth, AUSz 1988) 31–39.; más értelmezésre I. MATUZ, J.: Die Verzicht Süleymans des Prächtigen und die Annexion Ungarns. Ungarn Jahrbuch 1974–1975. 38–46.; FODOR PÁL: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. (továbbiakban: Fodor 1991) 8–9, 15, 57.; az arab eredetű politikai-jogi fogalmakra I. összefoglalóan KHADDURI, M.: War and Peace in the Law of Islam. Baltimore, 1955.

⁶ A szulejmáni rendezés fogalmára TÓTH, AUSz 1988. 38.; a rendezés tartalmára FODOR 1991. 68–119.

⁷ Vö. KÁLDY-NAGY GYULA: Nagy Szulejmán és az Oszmán Birodalom kifejlődése. Akadémiai doktori disszertáció. Bp, 1980. (továbbiakban: Káldy-Nagy 1980) 451.

⁸ Török történetírók II. (1521–1566) ford. THÜRY JÓZSEF. Bp. 1896. (továbbiakban: TT II.) 109.

⁹ A listára és keltezésére L. DÁVID GÉZA: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. Keletkutatás 1991 tavasza (továbbiakban: Dávid, Kk 1991), 51. o. 4. jegyzet; DÁVID 1995. 137., ennek értelmezésére vö. még FODOR PÁL: A temesvári vilájet a török hódoltságban. (továbbiakban: Fodor 1996) In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. LENGVÁRI ISTVÁN. Pécs 1996. (továbbiakban: Lengvári 1996) 195.

1543-ban szállták meg Szegedet is. A budai vilájetet tehát a budai pasa-szandzsákból, s a ruméliai vilájetből „kölcsonzótt” öt szandzsákból szervezték meg.¹⁰

A budai vilájet később nagy mértékben növekedett. A mohácsi szandzsák 1542. évi kialakítását követően Szulejmán 1543-ban újabb magyarországi hadjáratot vezetett és az elfoglalt Esztergom, Székesfehérvár, Pécs, Siklós, továbbá Szeged egy-egy szandzsák székhelyévé lett. Ekkortájt szervezték meg a szerémi és a rövid életű görösgáli szandzsákokat is. 1544–45-ben a budai pasa újabb várakat szállt meg, s újabb szandzsákok kialakítására került sor (simontornyai, nógrádi, hatvani).¹¹ A budai beglerbégség végleges megszerveződése az 1543–45-ös oszmán hódítási hullámhoz kapcsolható. Buda megszűnt határvár lenni, a budai vilájet súlypontja áthelyeződött délről északra.¹² Az 1552. és 1566. évi nagy hadjáratok és az 1553–1555 közötti hódítások eredményeképpen újabb szandzsákok szervezésére került sor (szolnoki, veszprémi, koppányi, szécsényi, füleki, szigetvári). Területi kiterjedésének maximuma idején, egy 1568–74 közötti kimutatas szerint húsz szandzsákja volt, amelybe beleszámított a Ruméliától átvett öt szandzsák is.¹³

Az időben következő beglerbégség a *temesvári vilájet*. Fráter György egyesítési kísérletére, Erdély Habsburg megszállására válaszul Szulejmán 1551–52-ben háborút indított és több délvidéki vár is oszmán kézre került. A Kara Ahmed másodvezír által elfoglalt Temesvárt nem csatolták a távoli Budához, hanem vilájetté szervezték. Ennek fő oka az lehetett, hogy a Temes-vidék önálló katonai-közigazgatási körzet volt korábban. Temesvár 1541 előtt a temesi ispánság és az „alsó részek főkapitányának” székhelye, 1541-től Petrovics Péter „szandzsákja”, 1551–52-ben a tévesen alföldi főkapitányságnak is nevezett „alsó részek főkapitánysága”¹⁴ központja volt, így alkalmasnak tűnhetett arra, hogy e funkcióját megtartva a törökök vilájetté tegyék.¹⁵ Temesvár vidékét a

¹⁰ A budai vilájet 1541-es rétegéhez 3 ruméliai szandzsákot sorolt BIRKEN 1976. 28–31.; öt szandzsákot KÁLDY-NAGY 1980. 451.

¹¹ Az újonnan létesített szandzsákokra l. KÁLDY-NAGY GYULA: Harácsszedők és rájak. Törökvilág a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. 52.; uő., In: The Encyclopaedia of Islam. V. vol. Leiden, 1990. (továbbiakban: EI V.) 1022–1023.

¹² DÁVID, Kk 1991. 51–52, 57.; 1547–1550 táján 11 szandzsákja szerepel Budának, vö. FERIDUN M. EMECEN–ILHAN ŞAHİN: Osmanlı taşra teşkilatinin kaynaklarından 957–958 (1550–1551) tarihli sancak tevcih defteri. Ankara, 1999. (továbbiakban: Emecen–Şahin 1999) 60–62. — Papp Sándort illeti köszönet az adatért.

¹³ Az 1568–74 közötti kimutatásra l. KUNT 1978. 134–135.; idézi DÁVID, G.: Administration in Ottoman Europe. In: Süleyman the Magnificent and His Age. Ed. by KUNT, M.—WOODHEAD, C. London–New York, 1995. 82. o. 49. jegyzet.; DÁVID 1995. 147.; 20 szandzsákra l. még EMBER 1946. 595.; SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. (továbbiakban: Szántó 1980) 25.

¹⁴ A tévesen újnak feltüntetett alföldi főkapitányságra l. EMBER 1946. 253.; SZÁNTÓ 1980. 40.; a Mohács előtt is meglévő „alsó részek” főkapitányára l. PÁLFFY GÉZA: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: LENGVÁRI 1996. 209–227.

¹⁵ Temesvár szerepére vö. FENYVESI LÁSZLÓ: A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). Studia Agriensia 14 (1993) 235–287.

kortárs török krónikások már 1526-tól önálló területként tekintve „dimiskári vilájetnek” nevezték.¹⁶ A temesvári vilájetet hasonló kényszerhelyzetben állították fel, mint 1541-ben a budai beglerbégiséget. A temesvári beglerbégiség létrehozásával a Porta meg akarta szilárdítani megingott pozícióit a térségben, az ekkor Habsburg-birtokban levő másik hűbéres területet, Erdélyt vissza akarta hódítani.

A temesvári vilájet megszervezése több vonatkozásban is hasonlított a budai beglerbégiség megalakítására. Kezdetben „hátszági”, ruméliai szandzsákokat (Szemendre, Aladsa Hiszár, Vidin) kapcsoltak a temesvári pasa-szandzsákhöz.¹⁷ Az 1552-es hadjárat során elfoglalt Csanádot, Aradot, Lippát is szandzsákokká tették. Az 1566-os hadjáratban elfoglalt Gyulát (az aradi szandzsák beolvasztásával) és Jenőt is szandzsákká szervezték.¹⁸ Egy 1568-as listában szerepelt a temesvári, lippai, vidini, aladsa hiszári, csanádi-becsi-becskereki, aradi-gyulai, modovai és pankotai liva.¹⁹ Szamosközy István egy 1600 után készült feljegyzésében a következő szandzsákokat sorolta fel: Modova, Arad, Csanád, Vulcsitrin, Gyula, Vidin és Lippa.²⁰ Az 1660-as években Evlia Cselebi nagy ejáletnek nevezte Temesvárt, amely akkor hat szandzsákból állt (Temesvár, Lippa, Csanád, Gyula, Morava, Orsova).²¹ A beglerbégiség központja Temesvár volt, de voltak olyan rövidebb időszakok, amikor a beglerbég portai rendelkezésre más székhelyre költözött. Kapcsolatban állt ez az időnkénti erdélyi válságokkal, amikor a fejedelemség szemmel tartását jobban meg lehetett oldani egy Erdélyhez Temesvárnál közelebbi székhelyről. Ilyen ideiglenes központ volt az 1550-es évek közepén Lippa, az 1660-as években Jenő. Ekkor a temesvári vilájet élén álló tisztségviselőt lippai, illetve jenői beglerbégnek nevezték. A vilájet első beglerbégje, Kászim (Kászon) pasa 1556 október végi levelében magát lippai beglerbégnek nevezte.²² Ő maga kérte előzőleg, hogy a Habsburg-fennhatóság alatt levő Erdélyhez közeli Lippára tehesse át székhelyét, amely-

¹⁶ TT II. 102, 109. (FERDI); vö. még uo. 102. o. 2. jegyzet (THÜRY JÓZSEF)

¹⁷ Vö. KÁLDY-NAGY 1980. 451., KÁLDY-NAGY, EI V. 1022–1023.; közigazgatásilag nem, csak haderejüket számítja ide FODOR 1996. 197.

¹⁸ A temesvári vilájet szandzsákjaira l. előző jegyzet; vö. még BIRKEN 1976. 39–40.; FODOR 1996. 197–198.; az aradi szandzsák későbbi beolvasztására l. DÁVID GÉZA: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek). Történelmi Szemle 1994/1–2. sz. (továbbiakban: Dávid, TSz 1994) 114.

¹⁹ E listára l. DÁVID 1995. 149.

²⁰ Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. Közzéteszi E. ABAFFY ERZSÉBET–KOZOCSA SÁNDOR. Bp. 1991. (továbbiakban: Szamosközy) 219.

²¹ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. KARÁCSON IMRE. Bp. 1985.² (továbbiakban Evlia Cselebi 1985) 26.

²² MOL E 211 Magyar Kamara, Lymbus series II. 102. cs. 36. tétel, fol. 6. — Kászon pasa 1556. október végi levele Mágocsy Gáspárnak. Az iratért PAPP SÁNDORNak mondok köszönetet. — Kászim lippai beglerbégre török források alapján l. összefoglalóan DÁVID 1995. 230–232; 508–513., uő.: Kászim vojvoda, bég és pasa. Keletkutatás 1995 őszi, 53–66, 1996 tavasz 41–55.; FODOR 1996. 196.; uő.: Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. Történelmi Szemle 1997/3–4. 315–316.

re 1555. december 1-én kapott parancsot. Lippa székhelyé válásával párhuzamosan Temesvárra béget neveztek ki a korábbi lippai bég, Halil személyében. Lippa a beglerbégység központja volt 1555 végétől nagyjából 1558 áprilisáig, hiszen az utóbbi időpontban Temesváron még bég székelt.²³

Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke után következő negyedszázados „békés” időszakban a Ruméliához tartozó Bosznia (Bosna) 1580-ban vilájeti státust kapott. Az említettekén kívül más európai, illetve hódoltsági vilájet szervezésére valószínűleg nem került sor az 1541–1593 közötti időszakban.²⁴ A boszniai beglerbégység felállítása válszlepés lehetett arra, hogy 1578-ban Károly főherceg Belső-Ausztria védelme érdekében haditanácsot létesített, amely két horvát-szlavóniai főkapitányság felett gyakorolt felügyeletet. A Buda fennhatósága alatt levő boszniai vilájet két egykori ruméliai szandzsákot kapott a budaitól (zvorniki, pozsegai).²⁵ Az 1590-es évek elejére a megerősített horvát-szlavón határőrvidék és a vele szomszédos új beglerbégység között kieleződött a viszony, s hozzájárult a háború kitöréséhez.

A „hosszú” vagy „tizenötéves” háború (1593–1606) során több beglerbégység megszervezésére került sor. A háború első évében, 1593-ban a budai vilájet egy új szandzsákkal (Veszprém) gyarapodott, de kettőt (Füleket, Szécsény) veszített el. Szinán nagyvezír Szulejmán szultán politikáját követve az annektálás mellett megpróbálkozott hűbéres státusú területek létrehozásával: a hódítás irányából kieső Felvidéken egy *vazallus kassai vajdaság* létesítésének lehetőségét vetette fel.²⁶ E kísérlet nem járt eredménnyel.

A háború második éve az oszmánok számára rendkívül sikeres volt. Szinán nagyvezír 1594. évi hadjárata során elfoglalta Tatát, Szentmártont, Pápát és Győrt. Az 1594. évi észak-dunántúli török hódítások elég jelentősek voltak ahhoz, hogy új vilájet szervezésére kerüljön sor. Leginkább Győr esetében volt indokolt beglerbégység létesítése. Korábban úgy vélték, hogy csak szandzsákká tették Yanik-ot (Győrt).²⁷ Újabb nézet szerint Győrt beglerbégsséggé szervezték.²⁸ A források arról tanúskodnak, hogy Győr

²³ Vö. előző jegyzet; összefoglalóan DÁVID 1995. 230–232, 512–515.

²⁴ Egy forrásban Bali kaposvári beglerbég szerepel 1590-ben, vö. KARÁCSON IMRE: Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Bp. 1914. 160. (213. sz.); tévedésnek tarja DÁVID 1995. 156. o. 48. jegyzet.; — 1557 táján Kászim mohácsi beglerbégként szerepelt, mégsem alakult ki mohácsi vilájet a Dunántúlon, vö. DÁVID 1995. 514–515.

²⁵ Bosznia vilájetté szervezésére l. BIRKEN 1976. 43–47; INALCIK, H.: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1973. (továbbiakban: Inalcik 1973) 104.

²⁶ A „szináni ajánlatra” és a kassai vajdaságra vö. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1982. (továbbiakban: Tóth, HK 1982) 168–171.

²⁷ Vö. KARÁCSON IMRE nézete, Török történetírók III. 1566–1659. Bp. 1916. (továbbiakban: TT III.) 142. o. 1. jegyzet; MAROSI ENDRE, I. Magyarország hadtörténete I. Szerk. BORUS JÓZSEF. Bp. 1984. 215.; kezdetben pasa-szandzsákként Budához kapcsolták, s csak 1597–98-ban lett vilájet, vö. BIRKEN 1976. 34–35.; szandzsák és vilájet között ingadozott VERESS D. CSABA: A győri vár. Bp. 1993. 84, 86, 92.

²⁸ PITCHER 1972. 129., MATÚZ 1985. 36.; FINKEL, C.: The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988. (továbbiakban: Finkel 1988) 12, 18.; DÁVID 1995. 156, 281.

elfoglalása után rögtön vilájet lett. Pecsevi és Tálíkizáde szerint szerint Yanik ejaletjét Oszmán pasa iszkenkeriai bég kapta.²⁹ Kjátib Cselebi győri beglerbég címmel említette Oszmánt és Mahmúdot.³⁰ Oszmán és magyar levéltári forrásokban is ők szerepelnek győri pasaként.³¹ A győri vilájet szervezésével kapcsolatban azt tudjuk Abdülkadir művéből, hogy Szinán nagyvezír négy szandzsákot csatolt Györhöz, de nevüket nem említi.³² Feltevés szerint Esztergomra, Székesfehérvárra, s egy közép-dunántúli szandzsákra gondolhatunk, illetőleg a pápait is szandzsáknak vették török történetirók.³³ Tálíkizáde arról tudósít, hogy a győri beglerbég alá rendelték Aydin és Mentese szandzsákbégjeit zaimjaikkal és szpáhijaikkal együtt.³⁴ Musztafa Ali megemlíti, hogy a kis Szentmártont is szandzsákká tette Szinán nagyvezír.³⁵ Mahmúd győri beglerbég 1597. szeptemberi–novemberi leveleinek kivonatából tudjuk, hogy a koppányi szandzsákbég ügyében írt kérelmet, ezért feltételezhetően a koppányi szandzsákot Győr alá rendelhették.³⁶ Az 1594–98 között fennálló győri vilájet a győri pasa-szandzsákból és a budai vilájetből átszatolt koppányi szandzsákból állhatott, s az újonnan meghódított Szentmártont és az ekkor szandzsákká előléptetett Tatát is ide kapcsolhatták.³⁷ E két utóbbi szandzsák mellett vagy helyett jelképesen ideszámíthatjuk a távoli, anatóliai Aydin és Mentese szandzsákokat, amelyek katonaságát a győri vilájet védelmére rendelték. Győr vilájeté szervezését több okkal magyarázhatjuk. Egyfelől messzebb esett Budától, mint a korábban meghódított várak, másfelől erős várként alkalmas volt arra, hogy a Bécs elleni támadás bázisa legyen. Győr főkapitányság székhelye volt, ami kiváltképpen alkalmassá tette, hogy beglerbégiséget szervezzenek körülötte.

Az újabb kutatások feltárták, hogy *Pápa* is beglerbégiség központja volt 1594–1597 között.³⁸ Bár egy álláspont szerint csak 1597-ben tették Pápát vilájeté,³⁹ kimutathatóan már Pápa 1594. október 3-i elfoglalása után sor került erre. Egy 1594. október 16–17-i

²⁹ PECSEVI adatára TT III. 111.; TÁLIKIZÁDÉRA ld. WOODHEAD, C.: Talikizades sehname-i hümayun. History of the Ottoman Campaigns into Hungary 1593–4. Berlin, 1983. (továbbiakban: Woodhead 1983) 57, 350, 359.

³⁰ TT III. 230, 234, 235, 271.

³¹ Oszmán levéltári forrásokban Oszmán és Mahmúd győri pasákra vö. DÁVID, ZM 1992. 57, 61. o. 32. jegyzet; vö. még DÁVID 1995. 281–282.; keresztény forrásban Oszmánra I. ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. II. füzet. Bp. 1894. 132.

³² IVANICS MÁRIA: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp. 1994. 80.; a forrásra I. Topçılar katibi Abdulkadir Efendi 25 b. „Osman Paşaya Yanik eyaletini sadakat ettiler ve dört sancak dahi ilhak ettiler”=„Oszmán pasára bízták a győri eyaletet, melyhez négy szandzsákot csatoltak”. Az idézett szövegrészért és fordításáért köszönettel tartozom IVANICS MÁRIÁNAK.

³³ E feltevésre I. DÁVID 1995. 381.

³⁴ WOODHEAD 1983. 57, 359.; az Anatóliához tartozó Aydin, Mentese livákra EMECEN–ŞAHİN 1999. 65.

³⁵ WOODHEAD 1983. 41. o. 22. jegyzet

³⁶ KARÁCSON 1914. 182. (238. sz. irat)

³⁷ Tata szandzsákká tételére I. TT. III. 222. (KJÁTIB CSELEBI); vö. még TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A tatai vár és ostromainak szerepe a 15 éves háborúban. In: Annales Tataiensis I. Tata, 1998. 29.

³⁸ Vö. 4. jegyzet

³⁹ NAIMA adata alapján I. BIRKEN 1976. 35.

keltezésű parancsban Idrisz pasát pápai beglerbégeként említették.⁴⁰ Pápa esetében Idrisz és Szemender töltötték be a beglerbég tisztségét.⁴¹ Újabban arra is fény derült, hogy az 1600. évi pápai vallon lázadás idején, amikor esély volt az 1597-ben elvesztett vár visszaszerzésére, a pápai beglerbég címet Haszán pasára ruházták.⁴² Felvevés szerint a pápai várra és környékére szorítkozott a beglerbégség.⁴³ Tálíkizáde megemlíti, hogy Saruhan és Vulcsitrin szandzsákokat rendelték Pápához.⁴⁴ Ha Tálíkizáde adatát úgy értelmezzük, mint Győr esetében, akkor feltételezhetjük, hogy Pápához is ideiglenesen két hátországi szandzsákot kapcsoltak. Közülük Vulcsitrin 1541-ig Ruméliához, 1541-től pedig Budához tartozott. Okkal vehetjük fel a kérdést, hogy miért lett Pápa is vilájet, hiszen nem rendelkezett igazán erős várral. Egy felvevés szerint a Portán „azt igyekeztek sugallni, hogy ha ilyen fontos helyeket sikerül elfoglalni, amelyek beglerbégi központtá tehetők, akkor a seregek régiiek, nincs ok válságról beszélni”. „Isztambulban... kevesen tudták, hogy Győr és Pápa majdnem lőtávolságra vannak egymástól, hogy jóformán nincs hátországuk, s hogy az új vilájetek főleg a Budai, részben pedig a Boszniai pasalik területéből táplálkoztak.”⁴⁵ Ezzel a nézettel szemben meg kell jegyezni, hogy e beglerbégségek alapításáról a helyszínen levő Szinán pasa döntött. A nagyvezír törekedhetett arra, hogy tényleges sikereit is felnagyítsa, de valószínűbb, hogy katonai megfontolások vezethették. Győr és Pápa beglerbégséggé szervezésével Szinán pasa a Bécs felé való előrenyomulást kívánta előkészíteni. Korábban az előretolt helyzetben lévő szandzsákok szolgáltak a hódítás ugróbástyájaként, de a 16. század végén a vilájetek vették át e szerepkört.⁴⁶ Az új beglerbégségek kezdetben szükségszerűen a régebbi nagy vilájetekre támaszkodtak, attól kaptak szandzsákokat, de korábban Buda, Temesvár és Bosznia is így szerveződött.

A szigetvári beglerbégséget is 1594-ben, a nagy hódítások évében szervezték meg. A korábbi szakirodalom nem tudott ilyen ejáletről,⁴⁷ illetőleg 1595-ben vagy 1596-ban említettek szigetvári beglerbéget a források alapján.⁴⁸ Újabb kutatások tisztázták, hogy fennállt egy kérészetű (1594–1596) vilájet Szigetváron.⁴⁹ A szervezés 1594 nyarán történt, amikor Tirjáki Haszán pasa jutalmul beglerbégi címmel megkapta Szigetvárt, s az

⁴⁰ DÁVID, ZM 1992. 57, 61. o. 34–35. jegyzetek; DÁVID 1995. 283–285.

⁴¹ Idrisz pasára vö. TÁLIKIZÁDE adatát, WOODHEAD 1983. 57, 359.; KJÁTIB CSELEBI Idrisz bégként említi, Pápát pedig Győrhöz hasonlóan szandzsákként, I. TT III. 230.; Szemender pasára vö. KJÁTIB CSELEBIT, TT III. 284.; mindkettőre I. előző jegyzet; csak Szemender pasára I. BIRKEN 1976. 35.

⁴² Vö. DÁVID 1995. 286.

⁴³ L. DÁVID, ZM 1992. 57. DÁVID 1995. 284.

⁴⁴ WOODHEAD 1983. 57, 359.; az Anatóliához tartozó Saruhan livára I. EMECEN–ŞAHIN 1999. 65.

⁴⁵ DÁVID, ZM 1992. 57.; vö. még DÁVID 1995. 156–157.

⁴⁶ Vö. DÁVID, ZM 1992. 56.; DÁVID 1993. 172.

⁴⁷ Szandzsákként említi BIRKEN 1976. 30.

⁴⁸ 1595-ben említi vilájetként FINKEL 1988. 18.; vö. még ÁGOSTON 1992. 78.; 1596-ban említi vilájetként PITCHER 1972. 129.

⁴⁹ Összefoglalóan I. DÁVID 1995. 153–155, 280, 400–404.

új vilájet megalakulását 1594. június végétől számíthatjuk.⁵⁰ Tirjaki Haszánt szigetvári pasaként említette Tálíkizáde, s az 1595. augusztus 4-i esztergomi csatában is vitézkedő szigeti pasa katonai akciójáról emlékezett meg egy jelentés.⁵¹ A szigetvári vilájet 1594-es megszervezése után csak rövid ideig lehetett pasa-szandzsák, mert hozzácsatolták a boszniai vilájetből a pozsegi szandzsákot, majd szeptember közepén a budai vilájetből a pécsi szandzsákot is.⁵² Szigetvár esete rendhagyónak mondható, mivel hosszú ideig szandzsákként funkcionált, s a 15 éves háború második évében léptették elő vilájetté. Létesítésének valószínű okát abban kereshetjük, hogy Szinán nagyvezír nagyarányú hódító célkitűzéseinek (egész Magyarország meghódítása, Bécs elfoglalása⁵³) érdekében a vilájetek egész hálózatát hozta létre a Dunántúlon.

A vilájetek 1594-es dömpingje után 1595-ben veszteségek érték a kétfrontos háborúra kényszerülő Oszmán Birodalmat. A felkelő vazallus Erdélyi Fejedelemség csapatai a Maros-vidéken néhány szandzsákközpontot (Lippa, Jenő, Csanád) elfoglaltak, ezáltal a temesvári beglerbégység területe jelentősen csökkent.⁵⁴ A magyarországi hadszíntéren a Habsburg-csapatok bevették Esztergomot, a budai vilájet egyik legjelentősebb szandzsákja székhelyét.

1596-ban újabb változás következett be a magyarországi török közigazgatásban. III. Mehmed szultán elfoglalta *Egert*, amelyet azonnal beglerbégsséggé tett.⁵⁵ Kjátib Cselebi szerint „Egert önálló vilájetté tették és Szufi Szinán pasa budai beglerbéget neveztek ki oda.”⁵⁶ Eger esetében is fel kell vetnünk a kérdést, hogy Szolnokhoz hasonlóan miért nem csatolták szandzsákként Budához. A vár erőssége, stratégiai fontossága (Eger elfoglalásától a bányavidék megszerzését is remélték,⁵⁷ valamint egyes nézetek szerint a lázadó Erdélyt el akarták vágni Habsburg-Magyarországtól⁵⁸), s talán a szultáni hódítás miatt helyezték beglerbéget Egerbe. Az egeri beglerbégység létrehozása egyrészt szolgálhatta a Duna-Tisza közti török terület védelmét, másrészt segíthette a meggyengült temesvári beglerbégséget az elpártolt Erdélyi Fejedelemséggel, továbbá a kassai főkapitánysággal szemben.

⁵⁰ A vilájet 1594-es megalakítására vö. DÁVID, ZM 1992. 56, 61. o. 26–27. jegyzetek; l. még DÁVID 1993. 172, 188. o. 113–114. jegyzetek

⁵¹ TÁLIKIZÁDE adatára l. WOODHEAD 1983. 418.; az esztergomi csatában Terjaki Haszán szigetvári beglerbégre l. PECSEVI, TT III. 116, 118., KJÁTIB CSELEBI, TT III. 234–235.; a szigeti pasát említő jelentésre vö. Hadtörténeti Intézet Levéltára, Törökkori Iratok Gyűjteménye 7. d. 1594/62. sz. irat

⁵² DÁVID, ZM 1992. 56, 61. o. 28–29. jegyzetek; DÁVID 1993. 173, 188. o. 115–116. jegyzetek; pécsi, koppányi, mohácsi, s pozsegi szandzsákokat említ DÁVID 1995. 154.

⁵³ Szinán céljaira l. TÓTH, HK 1982. 166–174.

⁵⁴ Vö. FODOR 1996. 198.

⁵⁵ Vö. PITCHER 1972. 126.; MATÚZ 1985. 36.; ÁGOSTON 1992. 78.; — téves nézet szerint csak 1598-ban lett vilájet Eger, vö. BIRKEN 1976. 36.

⁵⁶ TT III. 256.; előbb Lala Mehmedet, majd végül Szofi Szinánt neveztek ki l. DÁVID 1995. 287.

⁵⁷ A bányavidék megszerzésének tervére l. TT III. 129. (PECSEVI), 247. (KJÁTIB CSELEBI)

⁵⁸ Erdély elvágásának tervére vö. Baranyai Decsi János magyar története (1592–1598), Ford. KULCSÁR PÉTER. Bp. 1982. 325.

A szakirodalomban vitatott, hogy mely szandzsákok tartoztak Egerhez alapításakor, illetve a későbbiekben. Az egri pasa-szandzsákon kívül többen csak a szolnoki és hatvani szandzsákokat említették,⁵⁹ míg más vélemény idesorolta a szegedi, sőt a füleki szandzsákokat is.⁶⁰ Evlia Cselebi az 1660-as években úgy tudta, hogy „Eger vára Mohammed szultán khán összeírása szerint ejálet”, „jelenleg az ejálet öt szandzsákból áll: Szolnok, Hatvan, Gyarmat, Szeged, Eger”.⁶¹ Ebből visszakövetkeztethetünk arra, hogy 1596-os alapításakor mely szandzsákok alkothatták az egri vilájetet. A budai beglerbégstől megkaphatta Szegedet és Szolnokot. Emellett szólhat, hogy 1596-ban a császári sereg által elpusztított Hatvan várának rekonstrukciójában részt vett a szegedi és a szolnoki bég is.⁶² Hatvan újjáépítése után szandzsákként került Egerhez. 1596. évi alapításakor az egri beglerbégtség az egri pasa-szandzsákból, illetőleg a Budától hozzácsatolt szolnoki, szegedi és hatvani szandzsákokból állhatott.⁶³ Ellentmondani látszik ennek az, hogy e szandzsákok némelyike a budai vilájet részeként szerepel egyes forrásokban. Szamosközy István egy 1600 után készült feljegyzésében egyetlen szandzsákokat sem sorolt az egri beglerbégtséghez,⁶⁴ Kocsi bég 1631. évi vilájet-listájában pedig az egri vilájet sem fordul elő.⁶⁵ Ayni Ali 1609-re tehető jegyzékében is Budához vették e szandzsákokat.⁶⁶ Az egri vilájet 1613-as zsoldlistájában a szolnoki, hatvani és a szegedi liva várait is az egri ejálethez tartozókként említették,⁶⁷ míg 1628-ban Szeged a budai vilájethez tartozó szandzsákok defterében szerepel.⁶⁸ Ez azt jelentheti, hogy a budai beglerbégtség nehezen vált meg szandzsákjaitól, jogigényt formált rájuk. A Budától erősen függő egri beglerbégtség így leginkább Eger környékére terjedt ki, szandzsákja volt a közeli Hatvan és Szolnok. Szeged hovatarozása bizonytalanabbnak tűnik, visszacsatolhatták Budához 1613 után.

1597-ben is történtek változások a hódoltság vilájetek rendszerében. A császári csapatok visszafoglalták Pápát, ezzel a rövid életű pápai beglerbégtség megszűnt.⁶⁹ Egy

⁵⁹ VELICS ANTAL—KAMMERER ERNŐ: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp. 1886–1890. (továbbiakban: Velics–Kammerer) I. Bevezetés XXXIII.; HEGYI KLÁRA: Török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. (továbbiakban: Hegyi 1995) 111–112.

⁶⁰ Szegedet, Szolnokot, Füleket vette ide BIRKEN 1976. 36–37.; Füleket, Szegedet, Szolnokot, Hatvant BAYERLE, G.: Pashas, Beys and Efendis. A Historical Definitions of Titles and Terms in the Ottoman Empire. Istanbul, 1997. (továbbiakban: Bayerle 1997) 45.

⁶¹ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1664–1666. Ford. KARÁCSON IMRE. Bp. 1908. (továbbiakban: Evlia Cselebi 2008) 111, 124–125, 211–213, 221.

⁶² TT 253. (KJÁTIB CSELEBI)

⁶³ E négy szandzsákra l. még FEKETE, L.: Die siyagat-schrift. I. Bp. 1955. 594. o. 1. jegyzet (1621–1622-es egri pénztári napló)

⁶⁴ SZAMOSKÖZY, 219.

⁶⁵ BAYERLE 1997. 45, 91.

⁶⁶ Ayni Ali tévesen 1619-re tett jegyzékére vö. VELICS—KAMMERER 1886. I. 413–416.; a helyes 1609-es datálásra l. DÁVID TSz 1994. 126. o. 99. jegyzet

⁶⁷ HEGYI 1995. 112.

⁶⁸ VELICS—KAMMERER 1886. I. 424–425.

⁶⁹ Pápa visszavételére l. PÁLFFY 1997. 18–77.

másik dunántúli beglerbégység, a szigetvári vilájet a felszámolás sorsára jutott, újfent szandzsák lett a budai beglerbégységben. Ezt jelzi, hogy 1597 májusában Mehmed a bég címet viselte.⁷⁰ Ugyanezen év november 2–9 között a szigetvári bég részt vett a vác-verőcei csatában, egy jelentés szerint „legelseo seregében kit eleol bocsátot az szigethi Naszuh begh volt.”⁷¹ Egy 1597-es összeírásban is szandzsákként szerepelt Szigetvár.⁷² Szigetvár visszaminősítésének okait illetően csak feltételezéseink lehetnek. Elképzelhető, hogy mivel a beglerbégi címet Tirjáki Haszán kapta, az ő Szigetvárról való elkerülése után (1596 végén) nem neveztek ki mást ide beglerbégnek, hanem csak bégnek.⁷³ Szigetvár szandzsákjai visszakerültek a „kölcsonadó” vilájetekhez. 1598-ban Győr elestével az utolsó 1594-ben létesített dunántúli vilájet is megszűnt.

E veszteségeket bizonyos fokig kiegyenlítette, hogy 1600-ban az oszmán sereg a dél-dunántúli végvárrendszer kulcsát, *Kanizsát* elfoglalta. Ibrahim nagyvezír Haszán pasa küszteni díli béget nevezte ki az ekkor létesített kanizsai ejálet élére. Az erős, Budától messze eső Kanizsa stratégiai szerepe is közrejátszhatott e döntésben. A korábbi szigeti pasa, Tirjáki Haszán szerint Kanizsa „a Muraköz és Balaton tó várainak kulcsa, az ellenség országának erős gátja.”⁷⁴ Kanizsa elfoglalásával a török egyaránt veszélyeztethette Belső-Ausztriát, valamint a horvát-szlavón végeket. A beglerbégiséggé szervezés fő szempontja az lehetett, hogy Kanizsa főkapitányság székhelye volt, s katonai-közigazgatási szerepkörét a török is átvette.

Az 1600-ban alapított kanizsai beglerbégység szandzsákjait illetően a kanizsai pasaszandzsákon kívül egyes kutatók csak a pécsit és a szigetvárit említették,⁷⁵ míg mások idevették a pozsegait is,⁷⁶ illetőleg más szandzsákokat is felsoroltak.⁷⁷ Újabb álláspont szerint a szigetvári, pécsi és pozsegai szandzsákok tartoztak a vilájethez, de a várkatonák zsoldjára vonatkozó kimutatásokból hiányoznak a pozsegai szandzsák várai, amelyek „Boszniahoz tartoztak ebben az összefüggésben.”⁷⁸ A források sem egyértelműek a kanizsai beglerbégiség „alaprétegét” illetően. Szamosközy István 1600 utáni feljegyzésében ugyan megemlítette a kanizsai beglerbégiséget, de szandzsákjairól nem

⁷⁰ Mehmed szigetvári bégre l. DÁVID 1993. 174, 189. o. 124. jegyzet; DÁVID 1995. 155.

⁷¹ Naszuh szigetvári bég részvételére a vác-verőcei csatában l. TT III. 270, 288. (KJÁTIB CSELEBI); a jelentésre l. Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1597. 12/ad 23.—a forrásért IVANICS MÁRIÁNAK mondok köszönetet.

⁷² VELICS—KAMMERER 1886. I. 395–396. (szigetvári liva 1106. évi rúznámcséja)

⁷³ Tirjáki Haszán pasa távozását 1596 második felére tette, illetve feltette, hogy talán még a telet is Szigetváron töltötte DÁVID 1993. 173, 188. o. 121. jegyzet; vö. még DÁVID 1995. 403.

⁷⁴ TT III. 296. (KJÁTIB CSELEBI)

⁷⁵ VELICS—KAMMERER 1886. I. Bevezetés, XXXIV.

⁷⁶ DÁVID, ZM 1992. 57–58.; VASS ELŐD: Szigetvár város és a szigetvári szandzsák jelentősége az oszmán-Török Birodalomban 1566–1689. (továbbiakban: Vass 1993). In: SZITA 1993. 208.; BAYERLE 1997. 91.

⁷⁷ BIRKEN 1976. 32–33.

⁷⁸ DÁVID, ZM 1992. 57–58.; vö. még DÁVID 1995. 163–164.

tudott, sőt Szigetvárt és Pécsét a budai beglerbégség szandzsákjaihoz sorolta.⁷⁹ Kjátib Cselebi szerint a szervezéskor Haszán pasa „aralikja lett Szigetvár, Pécs, Siklós és Eszék, s így Kanizsa teljes beglerbégséggé tétetett.”⁸⁰ Evlia Cselebi megemlékezett arról, hogy „III. Mohammed khán idejében, az összeírás alkalmával külön ejáletté alakulásra készen vilájté lett s a budai és boszniai ejáletekből egy-egy szandzsák kapcsolatván hozzá, ejáletnek íratott be.” Megemlítette a saját korabeli (1660-as évek) hét szandzsákot: Jakova (Djakovár), Pozsega, Siklós, Pécs, Szigetvár, Koppány, Kaposvár.⁸¹ Amhat kanizsai beglerbég 1616-ban „az Kanizsai Basaságot az Pétsy és az Szygeth váry szandságsággal együtt mind az hármat” megkapta.⁸² Kjátib Cselebi és Evlia Cselebi tudósításaiban közös elem, hogy egy boszniai ejáletbeli szandzsák Kanizsához csatolását említették. A Kjátibnál említett Eszék és az Evliánál szereplő Pozsega azonosságát mutatja az a megjegyzés Evlia Cselebinél, amely szerint Eszék „jelenleg” Pozsegához tartozik és ott vajdaság.⁸³ Eszerint a kanizsai pasa-szandzsák, a szigetvári, a pécsi és a pozsegai szandzsák alkotta az új vilájetet. Ezt támasztja alá a Tirjáki Haszánról szóló krónika is, amely szerint 1600. november 20-án szultáni parancs vezírré nevezte ki és tartományához csatolta a szigetvári, pécsi és pozsegai szandzsákot.⁸⁴ A fenti összetételű beglerbégség voltaképpen azt jelentette, hogy feltámasztották az 1597-ben megszüntetett szigetvári beglerbégséget, s Kanizsához csatolták. Ugyanakkor éppen Tirjáki Haszán pasa volt a jogelődnek tekinthető szigetvári vilájetnek a beglerbégje, s most, ha talán nem is elsőként, de az új beglerbégség élére került.

A 15 éves háború végén kötött zsitvatoroki békével (1606. november 11.) nagyjából visszaállt a háború előtti állapot. A királyi magyarországi és erdélyi főkapitányságokkal szemben felsorakozott „félkörívben” a vilájetek egyre inkább kiteljesedni látszó láncolata: a boszniai, a kanizsai, a budai, az egri és a temesvári. Bár számszerűen csak eggyel kevesebb vilájet volt 1606-ban, mint 1594-ben, aligha kétséges, hogy a vilájetlétesítés 1594-es dömpingje a Dunántúlon sikeres expanziót takart, míg 1606-ban az expanzió szempontjából kulcsfontosságú dunántúli térségben csak egy új vilájet (kanizsai) maradt, így témyerésről nem beszélhetünk.

A zsitvatoroki béke után a következő, közigazgatási változásokat is hozó háborút Erdély függetlenedési törekvései váltották ki. II. Rákóczi György lengyel hadjáratával kihívta maga ellen a Porta haragját. 1658-tól kezdve 1662-ig a török hadjáratokat vezetett Erdélybe: 1658–1660 között Rákóczi, 1661–62 között pedig Kemény János ellen. 1658-ban Köprülü Mehmed nagyvezír elfoglalta *Jenőt*, amelyet azonnal beglerbégi székhellyé tett. Kösze Ali temesvári pasát már jenei pasának címezte Barcsay Ákos

⁷⁹ SZAMOSKÖZY, 219.; Kanizsa Budának való alávettségét hangsúlyozta BAYERLE 1997. 91.; DÁVID 1995. 166.

⁸⁰ TT III. 302.

⁸¹ EVLIA CSELEBI 1985. 562.

⁸² BAYERLE, G. (ed.): *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616*. Bp. 1991. 252.

⁸³ EVLIA CSELEBI 1985. 212.; Eszék és Pozsega két székhelyű liva volt 1550 táján is, l. EMECEN–ŞAHIN 1999. 60–61.

⁸⁴ L. DÁVID, ZM 1992. 62. o. 45. jegyzet

1659 márciusi levelében.⁸⁵ Ezzel kapcsolatban Evlia Cselebi megemlítette, hogy „mostanában rendelet adatott ki, hogy a temesvári pasának székhelye legyen” Jenő (Yanova), „hetven évvel ezelőtt a szandsák bégek uralma alatt állott, manap a vezírek uralma alatt áll.”⁸⁶ A temesvári vilájet székhelye tehát átmenetileg, 1658–1667 között Jenőre került. E rendezés okául vehetjük egyrészt azt, hogy bár Jenő 1566–1595 között török kézen volt, 1595-ben Erdélyhez került, s így elfoglalásakor új hódításnak számított, amely körül teljesen új vilájetet is szervezhettek volna. Itt nem ez történt, bár a régi és az új központ sajátos kettőst alkotott.⁸⁷ Az „új” vilájet vezetői 1658–1667 között elsősorban Jenő gondviselőjének tüntették fel magukat, a nekik küldött rendeletekben, levelekben is jenei (jenei) beglerbégeként szerepelnek, de a címzésekben időnként Temesvár is felbukkan, s a vilájet defterdárja is egy ideig még Temesvárott lakott.⁸⁸ A vasvári béke után ismét előtérbe került Temesvár, amelynek jeleként 1667 elején ismét temesvári pasának nevezte magát az 1661–1663 között még jenei pasaként vitézkedő Kücsük Mehmed.⁸⁹ Jenő bizonytalansággal lett ideiglenesen vilájetközpont, mert közelebb volt Erdélyhez, mint Temesvár, így stratégiai helyzete lehetővé tette beglerbéjének gyors beavatkozását az eseményekbe, ahogy ezt Kücsük Mehmed Apafi Mihály megsegítésére indított 1662 januári villámakciója (nagyszöllösi győzelme Kemény János felett) is mutatta.

Ennél is fontosabb fejleménye volt az Erdély elleni hadjáratoknak a *várad*i vilájet létrehozása 1660-ban. Ekkor Kösze Ali és Szeidi Ahmed pasák megostromolták és elfoglalták a Partium központját, az egykor Temesvárról Váradra helyezett főkapitányság székhelyét. Evlia Cselebi szerint „teljesen külön ejálet és vezírség lett belőle s a padisah részéről vezírének jövedelme olyan, mint a rumilii vezír.”⁹⁰ Az új beglerbégség létesítésénél a következő szempontok jöhetnek szóba. Várad erős vár volt, stratégiai szerepe is nagy volt, Erdély „kulcsának” számított. A beglerbégség megalapítása mellett leginkább az szólhatott, hogy Várad főkapitányi székhely volt, így vilájetté szervezése önként adódott. A várad-i beglerbégség létrehozásában közrejátszott a történelmi kényszerhelyzet is, az Oszmán Birodalom és Erdély háborúskodása.

⁸⁵ Török–magyarkori államokmánytár I–VII. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR–SZILÁDY ÁRON. Pest, 1863–1872. (továbbiakban: TMÁO) III. 451.

⁸⁶ EVLIA CSELEBI 1985. 44.

⁸⁷ Váltakozó vagy kettős központú székhelyt említ a temesvári vilájet esetében DÁVID 1995. 167.; l. még FODOR 1996. 196–197.

⁸⁸ A jenei végvár és az ahhoz tartozó szandzsákságok fejének nevezte magát Kücsük Mehmed 1662. augusztus 17-i levelében, l. TMÁO IV. Pest, 1870. 431.; ugyanő tömösvári és jenei végvárak beglerbéjeként szerepel egy 1661. december 25-i levelében, vö. TMÁO IV. 13.; a beglerbégség defterdárját inteni kellett, hogy Temesvárról Jenőre költözzön, vö. FEKETE LAJOS: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. DÁVID GÉZA. Bp. 1993. (továbbiakban: Fekete 1993) 228–229.

⁸⁹ Vö. Kücsük Mehmed 1667 január eleji levele Apafi fejedelemhez, TMÁO IV. 330–331.; 1684-ig számol kettős központtal, utána 1684–93 között ismét Jenőn a központ elestéig, vö. FODOR 1996. 196–197.

⁹⁰ EVLIA CSELEBI 1908. 230–231.

Az 1660 szeptemberi elfoglalása után vilájetté tett Várad legfontosabb szandzsákja a váradi pasa-szandzsák volt, amely körül megkezdték a beglerbégséggé szervezést. Ezúttal nem rendeltek a korábban már meglévő vilájetek valamelyikéből — elsősorban a közeli jenői–temesvári beglerbégség jöhetett volna szóba — szandzsákot vagy szandzsákokat az új ejálet védelmére. A behódoltatott partiumi terület kisebb váraiból alakítottak ki szandzsákokat. Evlia Cselebi 1665-re vonatkozó tudósításában négy szandzsák szerepelt: Szentjobb (Szenkőj), Papmező (Panmez), Belényes (Belnos) és Solyomkő (Selenkőj). Arról is megemlékezett, hogy Kászim Mohammed váradi beglerbég felterjesztést tett a Portára egy újabb, a bihari (Nedsár) szandzsák megalakítására.⁹¹ A négy szandzsákhelyet Várad környéki, bihari kis várak közül választották ki, a szandzsákok megszervezésére 1660 után került sor.⁹² Így a váradi vilájet végleges megszerveződése után is megmaradt egy jelentős végvárral rendelkező határmenti beglerbégségnek. A budai beglerbégségtől függő Várad mellett védelműl ott volt a jenői vilájet és az egri beglerbégség. Evlia Cselebi úgy jellemezte a váradi pasalikot, hogy „nagyon határszéli vilájet, mert kelet felől Erdélyország van, északról Kurucz-Magyarország és Felső Magyarország határolja, nyugotról pedig a németek vannak.”⁹³ Várad átvette Temesvár egykori, a török birodalom és Erdély kapcsolattartásában játszott kitüntetett szerepét. Ez megalapításakor elsősorban a partiumi területek behódoltatását, Erdély pacifikálását és a török vazallus fejedelmek (Barcsay, Apafi) támogatását jelentette. A váradi pasák az 1663–1664. évi, Habsburg-Birodalom elleni háborúba is bekapcsolódtak. Kücsük Mehmed váradi pasaként 1664 májusában nagyvezíri parancsra az előző évben elfoglalt Érsekújvár segítségére sietett, Zsarnócánál csatát is vívott.⁹⁴

Az erdélyi háború közvetlenül átvezetett az I. Lipót császár–király ellen indított magyarországi háborúhoz, amely újabb közigazgatási változásokat hozott. Köprülü Ahmed nagyvezír 1663-ban megindította a hadjáratot. Ahmed pasa felújította a színáni elképzeléseket, amikor a Felvidéken vazallus államot kívánt létesíteni, s annak vezetését Apafi Mihály erdélyi fejedelemre akarta bízni.⁹⁵ A Felvidék hódoltatása azonban nem ment békés eszközökkel, így a nagyvezír az erős Érsekújvár ellen vonult, s bevette a várat. Új vilájetet létesített, az *újvári* beglerbégséget (Yeni Kale), amely az utolsó magyarországi pasalik volt. Evlia Cselebi megemléltette, hogy az „újvári ejálet Kurd pa-

⁹¹ EVLIA CSELEBI 1908. 232, 237, 238.; vö. még TMÁO IV. 218. (1665. március 18-i levél); a szentjobbi szandzsákot említi csak a váradi pasa-szandzsákon kívül DÁVID 1995. 169.

⁹² Egy nézet szerint (BIRKEN 1976. 40.) Gyulát 1660 után átcsatolták Váradhoz, de Gyulát a temesvári vilájet részeként említi a kortárs EVLIA CSELEBI 1908. 226.

⁹³ EVLIA CSELEBI 1908. 232.

⁹⁴ Vö. Magyarország története 3/1–2. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL. Bp. 1985. 1129. (R. VÁRKONYI ÁGNES) — Téves az állítás, hogy Kücsük Mehmed (korábban jenői pasa 1661–1663) váradi pasa esett volna a zsarnócai csatában, hiszen később érsekújvári (1665–1666), temesvári (1667–1668), érsekújvári (1669–1670), majd megint váradi (1671–1672) pasa volt.

⁹⁵ Erdély története három kötetben. főszerk. KÖPECZI BÉLA. II. (1606–1830). Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ–SZÁSZ ZOLTÁN. Bp. 1988. 2 797–798. (R. VÁRKONYI ÁGNES írta)

sának adományoztatott”.⁹⁶ Az újvári vilájet létesítésének okai között említhetjük, hogy erős, korszerű vár volt, alkalmas arra, hogy beglerbégység központja legyen. Érsekújvár stratégiai helyzete lehetővé tette, hogy Alsó-Magyarország további meghódítását segítse határmenti beglerbégységként. Az új vilájet központja a bányavidéki vagy alsó-magyarországi főkapitányság székhelye volt korábban, e katonai-közigazgatási funkciónak része lehetett a beglerbégység kialakításában. Bár egy feltevés szerint az újvári beglerbégységnek a pasa-szandzsákon kívül nem voltak szandzsákjai, alapításakor aligha ez volt a helyzet.⁹⁷ Evlia Cselebi szerint Lévát, Nyitrát és Nógrádot tették szandzsákká, s az újvári vilájethez kapcsolták.⁹⁸ 1663 őszi megszervezésekor tehát az újvári beglerbégység négy szandzsákból állhatott: az újváriból, a nyitraiból, a lévaiból és a nógrádiból.⁹⁹ A lévai és nógrádi szandzsákok, illetve élükre állított vezetőik szerepelnek 1663 végi, illetőleg 1664 tavaszán kibocsátott rendeletekben.¹⁰⁰ A váradi vilájethez hasonlóan ezúttal is csak az új hódításokból szervezték meg a beglerbégséget, nem csatoltak el szandzsákokat más vilájetektől. A határmenti beglerbégység területe nyugaton a Vág folyóig terjedt, északon Nyitra és Léva tekinthető határvárnak, míg keleten Nógrád volt a legszélső vár. A háború második évében, 1664-ben veszteségek érték az új vilájetet, visszafoglalták Nyitrát és Lévát. Ezt az állapotot rögzítette a vasvári béke (1664. augusztus 10), amelyet a nagyvezír Érsekújváron megerősített (szeptember 20). Az újvári vilájet tehát további terjeszkedés helyett szandzsákjait veszítette, s 1664 után valóban náhijékre tagozódó beglerbégység lett.¹⁰¹

1664-re teljessé vált a Királyi Magyarországot és a vazallus Erdélyt övező vilájetek „láncolata”: Bosznia (Bosna), Kanizsa (Kanije), Buda (Budun), Újvár (Yeni Kale), Eger (Egri), Várad (Varadin) és Jenő-Temesvár (Yanova-Temişvar). 1682-ben Thököly Imre 13 felső-magyarországi vármegyét magába foglaló, a korábbi kassai vajdasággal kapcsolatos terveket realizáló vazallus fejedelemsége (török néven: Orta Madsar) létrejöttével tovább nőtt a török befolyás alatt levő terület. Bécs 1683. évi sikeres védelme után azonban megindult a Habsburg ellentámadás, sorra kerültek a császári csapatok kezére a vilájet székhelyek: elsőként, 1685-ben a legfiatalabb pasalik, Érsekújvár, majd 1686-ban a legrégebbi beglerbégység, Buda következett, 1687-ben kapitulált Eger, 1690-ben Kanizsa, 1692-ben Várad és 1693-ban Jenő is elesett. A vilájet-központok közül

⁹⁶ EVLIA CSELEBI 1908. 400.; Kurd pasára FEKETE 1993: 248. (112., 113. sz.); BLASKOVICS JÓZSEF: Érsekújvár és vidéke a török Hódoltság korában. Bp. 1989. (továbbiakban: Blaskovics 1989) 15.; DÁVID 1995. 352–353.

⁹⁷ Az újvári beglerbégység náhijékre tagozódott, vö. BLASKOVICS 1989. 20.; l. még BAYERLE 1997. 153.

⁹⁸ EVLIA CSELEBI 1985. 406, 426, 434.

⁹⁹ Újváron kívül öt szandzsákot (Léva, Nógrád, Buklak, Holok és Lotre Kale) említ BIRKEN 1976. 38.; más nézet szerint részt kapott a Budához tartozó esztergomi és nógrádi szandzsákból, l. DÁVID 1995. 172.

¹⁰⁰ A lévai, nógrádi szandzsákokra l. FEKETE 1993. 253. (127–128. sz.), 268–269. (178. sz.) 270. (183. sz.)

¹⁰¹ Vö. 97. jegyzet

egyedül Temesvár élte túl a visszaszerző háborút, s csak 1716-ben került véglegesen a Habsburg Birodalomhoz.¹⁰²

A magyarországi vilájetek létesítésének körülményeit bemutató áttekintés végén arra kell választ adni, hogy vajon az Oszmán Birodalomban milyen szempontok határozták meg a vilájetek létrehozását, s a magyarországi beglerbégségek esetében érvényesültek-e ezek. Egy álláspont szerint „a 15–16. században a kormányzat rendszerint az újonnan meghódított területeket a szandzsákbégek közvetlen irányítása alá helyezte, akik fölé végül beglerbéget nevezett ki. Az új beglerbégség kialakítása csaknem mindig hosszú folyamat volt és katonai megfontolások vezették.”¹⁰³

A fentebb megvizsgált kilenc (a székhelyét olykor változtató temesvári–lippai–jenői vilájetet egynek véve) magyarországi vilájet alapításával kapcsolatban megállapítható, hogy a beglerbégség szervezését illetően több tényező is szerepet játszott. Valamennyi új vilájetet az oszmánok háborúik alatt szervezték, tehát *hadjáratokhoz kapcsolódott az ejáletek létesítése*. Túlnyomó többségében a beglerbégség úgy jött létre, hogy egy stratégiailag fontos, erős várat az oszmánok csellel (Buda) vagy feladás útján (Temesvár, Győr, Pápa, Eger, Kanizsa, Várad, Érsekújvár) elfoglaltak. Ebben az esetben azonnal megalakították a vilájetet, beglerbéget neveztek ki élére, s gondoskodtak védelméről. Ez alól egy kivétel van; a szigetvári beglerbégség, amelyet 1566-os elfoglalásakor előbb szandzsákká tettek, s csak 1594-ben emelték ideiglenesen vilájet székhelyévé. Ebben az esetben is háború idején történt az előléptetés, az 1594. évi hadjáratához kapcsolódott az ejálet létesítése. A fent idézett megállapítás, miszerint a beglerbégség szervezése rendszerint hosszú folyamat eredménye, kétségtelenül helytálló több ázsiai vilájet esetében, de itt is vannak olyan pasalikok, amelyeket elfoglalásukkor létesítettek (pl. Diyarbakir, Bagdad stb.) A vilájet szervezésének tehát valójában több lehetséges módja volt. Egyes esetekben előbb több szandzsák jött létre egy adott területen, amelyek halmazából később vilájetet szerveztek (vö. Rumélia, Anatólia stb.), máskor egy hosszú ideig szandzsákként funkcionáló területi egységet más szandzsákok hozzácsatolásával „előléptettek” beglerbégséggé (vö. Bosznia, Szigetvár). Az is gyakorta előfordult, hogy a meghódított területet azonnal határvidéki beglerbégséggé szervezték (magyarországi ejáletek egy kivétellel, néhány ázsiai vilájet). A 14–15. században, amíg csak néhány beglerbégséget létesítettek, inkább lassan és „alulról” szervezték meg ezeket, tehát előbb szandzsákok jöttek létre, s ezek fölé létesítettek vilájetet. A 16–17. században, amikor egyre nagyobb lett az Oszmán Birodalom és egyre több beglerbégség kialakítására került sor, inkább *gyorsan és „felülről” történt a szervezés: előbb vilájetté nyilvánították a meghódított erősséget, majd szandzsákokat csatoltak hozzá a hadjárat során meghódított várakból vagy más vilájetekből*. Mivel a magyarországi vilájeteket ekkor létesítették, túlnyomó többségüket az utóbbi módon alakították ki. A vilájetek számának ugrásszerű növekedésével (16. század elején csak 4 volt, míg a század végére 40 körül) párhuzamosan azt is megfigyelhetjük, hogy míg korábban a szandzsákokra

¹⁰² A beglerbégségek székhelyeinek visszafoglalására vö. DAVID 1995. 173.

¹⁰³ INALCIK 1973. 104.

hárult a további hódítás előkészítése, addig a 16–17. századi Magyarországon a vilájetek játszották e szerepet.¹⁰⁴

A hódoltsági beglerbégiségek gyors szervezéséből következett, hogy létesítéskor a vilájet székhelye a hódítás szélső határát jelentette. A határmenti beglerbégiség székhelye ekkor az expanzió előkészítését szolgáló bázisként funkcionált, amelyet a már pacifikált területek védtek hátulról. Az újonnan létesített beglerbégiséghez legtöbbször „hátszói” vilájetből rendeltek szandzsákokat. A későbbi stádiumban az új vilájet terjeszkedése vagy újabb hadjárat következtében újabb szandzsákokat létesíthettek, s így a beglerbégiség székhelye elvesztette előretolt pozícióját, immár a hódítás irányába is rendelkezett elővéddel. Míg a szulejmáni korban létesített két vilájet (budai, temesvári) esetében ez a modell érvényesült, addig a később szervezett hódoltsági ejáletek nem követték ezt. A 16. század végén és a 17. században létesített beglerbégiségek központjai nem tudtak tovább terjeszkedni, megőrizték előretolt helyzetüket.

A vilájet-alapítással kapcsolatos, idézett megállapításnak azt a részét, hogy a vilájet létesítését katonai megfontolások irányították,¹⁰⁵ elfogadhatjuk. A beglerbégiség megalapításánál kevésbé érvényesült a presztizs szempontja, ti. hogy ki vezette a hódítást eredményező hadjáratot. A kilenc új vilájet-alapítást eredményező hadjárat közül csak kettő fűződött szultánhoz (a budai I. Szulejmánhoz, s az egi III. Mehmedhez), öt esetben nagyvezírhez (a szigetvári, győri és pápai Szinánhoz, a kanizsai Ibrahimhoz, az újvári Köprülü Ahmedhez), s két esetben vezíri rangú szerdárhoz (a temesvári Kara Ahmedhez, a váradi Kösze Alihoz). Lényegesebb szempont volt ennél, hogy a beglerbégiség székhelyeül szolgáló vár erős legyen, fontos stratégiai feladatot lásson el. A hódoltsági vilájetek székhelyei zömében korábban is fontos politikai (Buda) vagy katonai igazgatási központok (Temesvár, Győr, Kanizsa, Várad, Érsekújvár) voltak. Voltak azonban olyan ejáletté szervezett várak is, amelyek lényegében nem voltak ilyen igazgatási központok (Pápa, Eger, Lippa, Jenő). Szigetvár volt az egyetlen olyan vár, amely elfoglalásakor ugyan katonai központ volt (a dunántúli főkapitányság székhelye), mégis sokára lett szandzsákból vilájet. Egészeben véve azt feltételezhetjük, hogy az oszmán közigazgatási szervezet alapján véve épített a meglévő közigazgatási struktúrára, s átvette a meghódított terület korábbi státusát. Ennek megfelelően az 1541 előtti magyar közigazgatási egységeket (erdélyi vajdaság, temesi ispánság), valamint a Királyi Magyarország 1541 után kialakított *főkapitányságait vilájeteknek értelmezte*, s elfoglalásuk után beglerbégiségeket szervezett itt.

A vilájet nagyságával kapcsolatban felmerült, hogy bizonyos számú szandzsákot kellett tartalmaznia. Az egyik feltevés szerint 8–34 szandzsák alkotott egy beglerbégiséget, míg egy másik álláspont 4–24 közé tette e számot.¹⁰⁶ A magyarországi vilájetek esetében megállapítható, hogy e „szabály” mereven nem érvényesül. A budai vilájet már alapításakor is meghaladta a „minimális” négy szandzsákot (az öt ruméliai szandzsák

¹⁰⁴ A vilájetek veszik át a szandzsákok szerepét, erre vö. 46. jegyzet

¹⁰⁵ Vö. 103. jegyzet

¹⁰⁶ 8–34 szandzsákra l. MATÚZ JÓZSEF: Az Oszmán Birodalom története. Bp. 1990. 78.; 4–24 livára l. BAYERLE 1997. 102.